

FÜGEDI ERIK

Királyi tisztség vagy hűbér?

Engel Pál barátom a Történelmi Szemle 1981. évi 1. számában „A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez” címmel hosszabb és igen érdekes tanulmányt tett közzé.¹ A tanulmány maga, de főképpen az alcímben jelzett eredmény olyan nagy horderejűnek látszik, hogy bizonyos reflexióimat nem tudom elhallgatni. A gondolatmenetből három pont ragadott meg különösen, s azt hiszem, nem árt, ha mindhárom esetben a tanulmány megállapításait foglalom össze, nem annyira a tájékoztatás, mint inkább esetleges félreértések elkerülése végett.

1. Az Anjou-uralkodók – Engel szerint – nem királyi várnagyok útján igazgatták váraikat. A várat ténylegesen igazgató várnagy valamelyik nagyúr familiárisa volt, kinevezését tehát nem az uralkodónak, hanem annak a magasabb rangú személynek köszönhetette, aki a vár felett diszponált. Ezek a magasabb rangú személyek hatalmas, gyakran összefüggő területen gyakoroltak ispáni jogokat. Az erdélyi vajda és a szlavón bán köztudomás szerint az általa kormányzott ország-részben fekvő királyi várakkal hivatalból rendelkezett, míg ennél a két méltóságnál a rendelkezés intézményes, addig másutt személyhez kötött volt a nagyobb kormányzati terület alakulása, ezért változékony maradt. Tartomány méretű tömbök jöttek létre egy-egy hatalmasabb nagyúr kezén. A királyi várak több mint háromnegyede nem királyi *castellanus*, hanem hatalmasabb méltóságviselő kezén volt. Tarthatatlan az a régebbi megállapításom,² hogy egy várnagy általában egy várat igazgatott.

A bemutatott példák legfontosabbika Kont Miklós megbízatása, aki nádorságának (1356–67) egész tartama alatt még öt megye (Vas, Sopron, Trencsén, Szepes, Sáros) ispáni tisztét viselte, várnagyai útján 15 várat kormányzott. Őt Szécsi Miklós országbíró (1355–59) követi, aki egyben türóci ispán és országbírói tisztségénél fogva a Vág menti beszercei kerület 7 várának és a türóci ispánsághoz tartozó Szklabinának, tehát összesen 8 várnak volt ura. Bebek Istvánnak és Györgynek már csak 3–3 vár jutott, hogy aztán Cudar Péter pohárnokmester (1360–71) abaúji és borsodi ispánként ismét hét várat igazgasson várnagyai útján. Adataink töredékes volta miatt valószínű, hogy más ilyen méretű területi egységek is kialakultak, amelyekről nincs tudomásunk.³

Ad 1. Az Anjou-kornak – amely ennek a vizsgálatnak során az 1301–1382 időszakot jelenti – irodalmunkban két archontológiája található meg, az elsőt Wertner Mór állította össze 1906-ban,⁴ szinte kizárólag az addig kiadott oklevelek alapján, a második Sebestyén Bélától származik, kéziratban ma az Országos Levéltárban áll rendelkezésünkre.⁵ Wertner igyekezett minden tisztségviselőt felsorolni, azért a várnagyok – akár királyiak, akár magánvárnagyok voltak – külön helyet kaptak jegyzékében. Sajnos, arra már nem mindig fordított elég gondot, hogy az azonos személyek által azonos vagy közel azonos időpontban betöltött más tisztségeket feltüntesse. Sebestyén munkájáról az a benyomásom, hogy elsősorban az országos méltóságviselők hivatali idejét igyekezett tisztázni, a megyei ispánok már kisebb súllyal szerepelnek, a várnagyok schogy. 1977-ben megjelent várkönyvem

¹ A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez T. Sz. 1981. 1–19.

² Fügedi E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon (Ért. a történelemtudomány köréből. Új sor. 82.), Bp., 1977. 68–91.

³ Engel, 6.

⁴ Wertner M.: Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) 1906. 583–609., 1907. 1–69., 161–198, 327–354.

⁵ Országos Levéltár

adattárában megpróbáltam Wertner és Sebestyén adatait kiegészíteni, egyenlőre ez tekinthető a legteljesebb közlésnek, az ispánsági központoktól eltekintve.⁶

Engel tanulmányát elolvastva ezeket az adatokat egészítettem ki a megyeközpontok várnagyjaival, és megpróbáltam az így összegyűlt anyagban tájékozódni. Minden egyes vár esetében azt igyekeztem megállapítani, hogy (1) az adott korszakon belül hány évig volt királyi; (2) hány éven át emlegetik várnagyát. Trencsént például csak 1321-ben foglalták el a király részére, 1382-ig, tehát 61 éven át királyi is maradt, de a 61 esztendővel szemben az oklevelek csak hat éven át említik várnagyát. Bátorkőt I. Károly 1326-ban szerezte meg, 1341-ben eladományozta, ez a vár 1326–41 között volt királyi, de ez alatt a 16 év alatt egyetlen várnagyát sem ismerjük.⁷ Lényegében a szükségletet (a várak királyi kézben tartását éveken és ténylegesen ismert várnagyok működési idejét) állítottam szembe egymással. Összeadva a számokat arra az eredményre jutottam, hogy az Anjouk alatt 161 vár volt hosszabb-rövidebb ideig királyi, ami összesen 6608 év királyi birtoklásnak felel meg, az ismert várnagyok működési ideje ezzel szemben 609 év, tehát a ténylegesen működő várnagyoknak 10%-át sem éri el.

Már csak a kíváncsiság hajtott, amikor az előfordulásokat évtizedenként rendeztem. Eszerint várnagyot ismerünk

1321–30 között	43 esetben,
1331–40 között	40 esetben,
1341–50 között	41 esetben,
1351–60 között	39 esetben,
1361–70 között	25 esetben,
1371–80 között	18 esetben.

Meghökkenítő, hogy az első négy évtized egyenletes adatsora az utolsó két évtizedben csökkenő, sőt erősen csökkenő tendenciát mutat, amiben nyilvánvalóan közrejátszik Anjou-kori okmánytárunk befejezetlensége is. Azt hiszem, mégsem volt hiábavaló az összeállítás elkészítése, mint ahogyan annak megállapítása, hogy egybefüggő tíz esztendőn át csak 21 vár esetében ismerjük a várnagyot. Jellemző, hogy a rekordot 27 évvel Csejte tartja, de ez nem a várnak, hanem annak köszönhető, hogy Vörös Tamás, az 1323–49 között működő várnagy az Apponyiak öse volt, családi levéltára fennmaradt, másrészt igen sok nyitrai és pozsonyi ügyben szerepelt.⁸

Nincs szándékom tagadni anyaggyűjtésem hibáit. Először is azt, hogy még az egyszerű említések gyűjtése sem teljes, ehhez túlságosan nagy és túlságosan kevés reményt nyújtó munkával át kellett volna nézni a Dl. és Df. valamennyi 1301–1382 közt kelt megfelelő darabját. Nem alkalmaztam azt a nagyon logikus rendszert sem, amit Engel a Zsigmond-korra vonatkozólag,⁹ hogy ti. a familiaritási viszony kutatásával próbáljam meg a várnagyot olyan esetben is megállapítani, amikor csak az alvárnagyot említik. Sok reményt egyébként egy teljes – a familiaritásra is kiterjedő – feltáráshoz sem fűzök. Még néhány adat előkerülhet, de tapasztalataim – és főképpen a bemutatott számok – alapján nem hiszem, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adathalmaz akár a kétszeresére nőjön.

A felsorolt hibák ellenére is megállapítható, hogy ilyen kis anyagban eredményes kvantitatív vizsgálat nem végezhető, meg kell maradni a hagyományos módszerek alkalmazásánál.

A hagyományos módszer alkalmazásának első és legnagyobb akadálya a *castellanus* szó használata. Nemcsak a király által kinevezett várnagyot nevezik annak, hanem sokszor helyettesét is. Pozsony megye ispánja egyben a pozsonyi vár várnagya, ezt a tisztséget 1323–48 között Treutel Miklós viselte, de csak kétszer, 1338-ban és 1341-ben nevezik egyben várnagynak is.¹⁰ 1329-ben és

⁶ Fügedi, adattárban és 54.

⁷ Fügedi, 105. Az ott idézett várnagy alvárnagy volt.

⁸ A Pécz nemzetség Apponyi ágának oklevelei (Szerk. Kammerer E.) I. Bp., 1906. 50–158 passim.

⁹ Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437) (Ért. a törttud. köréből Új sor. 83.) Bp., 1977. 93–193 passim.

¹⁰ Fejér G.: Codex diplomaticus et ecclesiasticus Hungariae (a továbbiakban CD) VIII/4. 259., és Anjou-kori okmánytár (a továbbiakban: AO), IV. 83.

1332-ben familiárisát, a pozsonyi alispánt nevezik *castellanus Posoniensis*-nek.¹¹ Drugeth Fülöp nádor (1322–37) székesi ispán is volt 1317–1327 között, mint ilyen székesi várnagy is. De várnagnak titulálták azt a familiárisát, Ferenc fiát Tamást is 1321-ben és 1322-ben, aki helyette a várnagy tiszteletét ellátta.¹² Drugeth Fülöp a helyes címzést alkalmazta, amikor Ferenc fiát, Tamást 1318-ban alvárnagnak (*vicecastellanus*) nevezte.¹³

Ilyen körülmények között a továbbiakban következetesen várnagnak hívom a király által kinevezett személyt, a fenti két példában Treutelt és Drugethet, és alvárnagnak a várban ténylegesen működő familiárisát függetlenül attól, hogy milyen címet adtak neki, vagy milyen címmel élt ön maga.

A 14. század második felében általánossá vált az a szokás, hogy az alispán viselte a várnagy címet (*vicecomes et castellanus*), amint azt szaporodó megyei kiadványok bizonyítják. De sokszor már korábban is biztos – mint a fenti pozsonyi és székesi példában –, hogy a várnagy címet familiáris viseli, tehát tulajdonképpen alvárnagy. A következtetés kézenfekvő: jogos az a feltevés, hogy a várnagy címmel felruházottak egy része nem királyi megbízott, hanem a király által megbízott személynek familiárisaként szolgáló helyettese, ezért a névsor nem tükrözi a ténylegesen a hatalom birtokában lévőket.

Ennyire rosszul talán mégsem állunk. Többször kétséget kizáróan megállapítható, hogy valaki a király által kinevezett várnagy-e vagy sem. Gilétfi János 1335–63 között bajmóci (és valószínűleg ugyanakkor privigyei és kesselőkői) várnagy, az ő esetében származása és későbbi (1367–71) tárnokmesteri méltósága alapján kizárható az, hogy egy másik főurat helyettesített volna Bajmócon.¹⁴ Még inkább áll ez az országos méltóságok viselőire. Fónyi Balázs 1322–27 között lovászmester, ugyanakkor igazolhatóan füleki várnagy volt,¹⁵ megint elképzelhetetlen, hogy várnagyként „albérletet” vállalt volna.

Úgy látom, abban Engel is egyetért velem, hogy a várak és megyei ispánságok közötti bizonyos esetekben intézményes kapcsolat állt fenn. A várakról írt könyvemben megpróbáltam ezeket a kapcsolatokat összegyűjteni, és úgy találtam, hogy 15 esetben bizonyítható nemcsak az Anjouk, hanem Zsigmond korában is.¹⁶ Engel most egy lépéssel tovább ment, és azt állítja, hogy a megyeispán a megyében található összes királyi várral rendelkezett. Ez a megoldás elképzelhető, de csak akkor, ha ellenkező adatunk nincs. A nyitrai ispáni tisztelet 1336–40 között Lackfi István, 1341–49 között Tóth Lőrinc királyi zászlótartó, majd 1349–50 között fia, Kont Miklós töltötte be. A megye királyi várairól és várnagyairól az 1. táblába foglalt adatsor állítható össze. A tábla kérdőjelei azt jelentik, hogy a várnagyra nincs adat. De a meglévő adatokból kétségtelen, hogy a nyitrai ispáni tisztség nem jelentette önműködően a megye valamennyi vára feletti hatalmat, Lackfi István nyitrai ispánsága alatt biztosan nem gyakorolt semmiféle joghatóságot hét vár (Sempte, Tapolcsány, Gimes, Korlátkő, Bajmóc, Privigye és Kesselőkő) felett. Szándékosan hagytam ki Csejtét, mert Vörös Tamás látszólag karrierjének (még) nem állt azon a magaslaton, hogy ne vállalhatott volna familiaritást keretében várnagy tiszteletét. Ez a látszat is csal, mert már az a tény, hogy Tóth Lőrinc alatt is megartotta Csejtét, ellentmond, még inkább ellentmond az, amit Vörös Tamásról egyébként tudunk.¹⁷ Ami Lackfira vonatkozott, az Tóth Lőrincre is áll. Kont Miklós esetében kevesebb adattal rendelkezünk, mint elődjeinek hivatali időszakára (ami összhangban áll az adatok jellemzésénél tapasztalt csökkenő tendenciával), így csak annyit mondhatunk, hogy a megye váraiból négy nem tartozott alája.

Meg kell hagyni, Nyitra megye a szerencsés esetek közé tartozik, igen sok várnagyot ismerünk, így elég pontosan ismerjük a várak feletti rendelkezők körét. Még két táblát (2. és 3.) mutatok be Abaúj és Vas megyéről annak illusztrálására, hogy másutt az adatok sokkal hiányosabbak. Engel ebben

¹¹ AO II. 403. Hazai okmánytár (Szerk.: Ipolyi A., Nagy I. és Véghely D.) (a továbbiakban: HO) III. 113.

¹² TT 1902. 595. Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL.) 84, 773, 84, 783.

¹³ CD VIII/7. 118

¹⁴ Fügedi, 134, Wertner, 23.

¹⁵ Fügedi, 102, 151. Sebestyén szerint 1360–71 tárnokmester, veszprémi és zalai ispán.

¹⁶ Fügedi, 80, Engel, (9. j.)

¹⁷ L. fentebb 8. jegyz., 1344–45-ben I. Lajos követe volt Avignonban. *Bossányi Á.*: Regesta supplicationum. I. Budapest, 1918. 61, 106.

1. Nyitra megye királyi várainak várnagyai

	1336–40	1341–49	1349–50
Ispán	Lackfi István	Tót Lőrinc	Kont Miklós
Appony	?	?	?
Bajmóc	Gilétfi János	Gilétfi János	Gilétfi János
Berencs	Lackfi István	Vörös Tamás	?
Holics	Lackfi István	Vörös Tamás	?
Temetvény	?	?	?
Sempte	Tót Lőrinc	Tót Lőrinc	?
Tapolcsány	Gilétfi Ajnárd	?	?
Gimes	Magyar Pál 1.	Szécsi Ivánka	Losonci István
Privigye	Gilétfi János	Gilétfi János	Gilétfi János
Kesselőkő	Gilétfi János	Gilétfi János	Gilétfi János
Jókó	?	?	?
Korlátkő	Treutul Miklós	Treutul Miklós	?
Megyésispán kezén			
lehetséges	3	3	7
biztosan	2	1	–
Összesen	5	4	7

2. Abaúj megye királyi várainak várnagyai

	1317–27	1327–44	1344–58
Ispán	Drugeth Fülöp	Drugeth Vilmos	Poháros Péter
Regéc	— ¹	Tiba fia Tamás ²	?
Boldogkő	— ¹	? ³	Poháros Péter
Szalánc	— ³	?	?
Gönc	?	?	?
Füzér	Drugeth Fülöp	?	?
Megyésispán kezén			
lehetséges	1	4	3
biztosan	1	–	2
Összesen	2	4	5

Megjegyzés:

¹ Regéc 1333-ig a Drugetek birtoka.² Boldogkő 1346-ig a Drugetek birtoka.³ Tiba fia Tamás várnagysága 1337–39.*3. Vas megye királyi várainak várnagyai*

	1327	1340–44	1347–48	1356–65
Ispán	Köcski S.	Lackfi I.	Tóth L.	Kont M.
Sárvár	Köcski S.	?	?	?
Kőszeg	?	?	?	Kont M.
Borostyán	?	?	?	?
Szalónak	?	?	?	?
Németújvár	?	?	?	?
Dobra	?	?	?	?

az esetben hajlamos az *argumentum ex silentio* alkalmazására, és eljárása bizonyos fokig érthető is. Ha ui. az abaúji táblát nézzük, akkor arra az álláspontra is helyezkedhetünk, hogy ha Drugeth Fülöpöt ispánként füzéri, Poháros Pétert pedig boldogkői és szalánci várnagynak nevezik, akkor az adatok hiánya alapján feltehetjük, hogy mindhárom vár felett az abaúji ispán rendelkezett. Ez is csak feltevés marad, ennél többre pedig aligha szabad következtetni, mert a nyitrai táblából biztosan következik, hogy a megyei várak nem követték szükségszerűen, önműködően az ispáni tisztségben bekövetkezett változásokat.

Ez már eléggé megingatja a tartomány nagyságú hatalmi körzetek kialakulásának és létének elméletét, még inkább erre az eredményre jutunk, ha a kérdést más vonalon, véleményem szerint az egyetlen lehetséges vonalon közelítjük meg. Közismert, hogy Magyarországon már az Árpád-korban szokásos volt, hogy az országos méltóságviselők hivataloskodásuk ideje alatt egy vagy több megye ispáni tisztségét is viselték.¹⁸ Ha tehát a hatalmi körzetek kialakulását próbáljuk felderíteni, elsősorban az országos méltóságviselőkből kell kiindulni, úgy kell feltenni a kérdést: milyen egyéb tisztségeket viseltek, és ebből kifolyólag milyen várak felett rendelkeztek vagy rendelkezhettek?

Az összeállítás (4. tábla) meglepő eredménnyel jár. Az első feltűnő tény, hogy Kont Miklós nádor a saját korában rekordot tartott azzal, hogy biztosan 9 és lehetséges, hogy 14 vár felett

4. Az országos méltóság kezén levő királyi várak száma

Név, méltóság, évkör	Egyéb tisztség	A velük járó várak		
		biztosan	lehetséges	összes
Drugeth János nádor 1328–33	1328–33 somogyi ispán	–	–	–
	1328–33 ungi ispán	–	–	–
	1329–33 zempléni ispán	–	–	– ¹
	1330–33 bácsi ispán	–	–	–
	1330–33 Fejér m. ispán	–	–	– ²
	1330–33 tolnai ispán	–	–	–
	1330–33 óbudai várnagy	1	–	1
Drugeth Vilmos nádor 1333–42	1329–42 szepesi ispán	1	1	2
	sárosi ispán	1	2	3
	1329–41 abaúji ispán	1	1	2
	1327–40 gömöri ispán	–	–	–
	1335–27 zempléni ispán	–	–	– ¹
Gilétfi Miklós nádor 1342–56	1339–49 turóci ispán	1	–	1
	1360–71 zalai ispán	–	–	–
	veszprémi ispán	–	1	1 ³
	1335–60 bajmóci várnagy	1	–	1
	kesselőkői várnagy	1	–	1
1335–60 privigyei várnagy	1	–	1	
Kont Miklós pohárnokmester 1345–51 nádor 1356–67	1346–49 barsi ispán	–	2	2 ⁴
	1349–51 pozsonyi ispán	1	1	2
	1349–51 nyitrai ispán	–	7	7
	1356–65 vasi ispán	2	3	5
	soproni ispán	1	–	1
	trencséni ispán	4	–	4
	sárosi ispán	1	1	2
	szepesi ispán	1	1	2

¹⁸Szentpétery J., Borsá I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Budapest, 1923–1961. (a továbbiakban: RA) passim.

4. Az országos méltóság kezén levő királyi várak száma (folyt.)

Név, méltóság, évkör	Egyéb tisztség		A velük járó várak		
			biztosan	lehetséges	összes
Köcski Sándor országbíró 1324–28	1327–28	vasi ispán	1	4	5
	1324–28	besztercei ispán	7	–	7
Nagymartoni Pál országbíró 1328–49	1328–49	besztercei ispán	7	–	7
Szécsényi Tamás országbíró 1349–54	1349–54	turóci ispán	–	1	1
		besztercei ispán	7	–	7
Drugeth Miklós országbíró 1355–59	1354–55	turóci ispán	–	1	1
		besztercei ispán	7	–	7
Szécsi Miklós országbíró 1355–59	1355–59	turóci ispán	–	1	1
		besztercei ispán	7	–	7
Neksei Demeter tárnokmester 1316–38	1322–36	trencsényi ispán	4	–	4
	1322–29	bácsi ispán	–	–	–
	1333–36	bihari ispán	1	2	3
Lackfi István lovászmester 1326–43 tárnokmester 1343–44	1336–40	nyitrai ispán	2	3	5
	1340–44	vasi ispán	–	5	5
Tóth Lőrinc tárnokmester 1344–46	1341–49	nyitrai ispán	1	3	4
	1340–44	vasi ispán	–	5	5
		soproni ispán	1	–	1
Pomázi Cikó tárnokmester 1353–59	1353–55	borsodi ispán	2	1	3
Becsei Töttös ajtónállómester 1343–53	1344–51	pilisi ispán	2	–	2
	1334–53	barsi ispán	1	2	3

Megjegyzések:

¹ Patak a királynéi tárnokmester alá tartozik, Terebes 1358-ig a Drugetheké.

² A csókakői várnagy 1330–50 Csór nb. Tamás.

³ Somló várnagya Himfi ezért nem vettem fel.

⁴ Léva várnagya 1334–53 Becsei Töttös, Saskőé 1340–49 Becsei Vesszős zólyomi ispán. Marad: Hrussov és Revistye.

rendelkezett. Jobban szemügyre véve az adatokat, mégis feltűnik, hogy ezek a várak csak részben találhatóak egymás közelében, s ha feltételezzük, hogy adatok hiányában minden kétséges esetet Kont javára kell írni, akkor is három „tartomány”-ról beszélhetünk: a dunántúli (maximum 6 vár), a trencsényi (4 vár) és a szepesi-sárosi (4 vár). Ennél több volt az a 11 (és valóban három szomszédos megyében fekvő) vára, amelyet pohárnokmesterként (1345–1351) bírt. Kont után Köcski Sándor országbíró következik az élbolyban összesen 12 lehetséges várral, de ezek is két egymástól távol eső vidéken találhatók, nevezetesen 7 Trencsén északi részén, 5 a Dunántúlon. A legnagyobb számú vár

felett valószínűleg a varasdi ispánok rendelkeztek, ebben a megyében nem kevesebb, mint 10 királyi vár volt. A források sajnos itt is pongyolák: *comes Varasdiensis et castrorum in districtu de Zagoria existentium castellanus* (1358), ill. *et castellanus castrorum terre Zagoriensis* (1366) címet használva,¹⁹ amibe belefér az *omnium castrorum* magyarázat is. A következő nagy egység – és minden jel szerint állandó is – az országbíróké, akik az észak-trencsényi hét vár mellett túróci ispánok voltak, így 8 vár volt kezükön. A 14. század eleji oligarchák vagy akár Zsigmond ligájának tagjait tekintve nem nagy számok, s egyénenként vizsgálva nem lehet tartomány nagyságú hatalmi területekről szó.

Kritikusan kezelve a kérdést, meg kell kísérelni keresztmetszetet készíteni. Az adatokhoz alkalmazkodva négy ilyen állítottam össze.

1328-ban 4 országos méltóság kezén	27
1345-ben 5 országos méltóság kezén	20
1350-ben 4 országos méltóság kezén	28
1355-ben 3 országos méltóság kezén	25

királyi várat találunk. Erdélyben a vajdai tisztséghez 10, a székely ispánihoz két, Szlavóniában a bánhoz 2–5, Zagoriában kilenc, összesen 23–26 vár tartozott.²⁰ Ha ehhez a keresztmetszetek legmagasabbikát, a 28 várat hozzáadjuk, akkor 54 vár volt a több várat hatalmukban tartó főurak kezén. Hát hogyan állítható akkor, hogy a „királyi várak túlnyomó része – valószínűleg több mint háromnegyede – nem királyi *castellanus*-ok, hanem náluk jóval hatalmasabb tisztségviselők kezén volt”?

A várnagyi tisztségek eloszlása (mert hiszen ezt vizsgáltam eddig) arra mutat, hogy a várak többsége, kereken kétharmada királyi várnagyok kezén volt, nagyobb területi egységek kialakulása ritkán következett be, és mindig személyhez kötött állapot maradt, intézményesen csupán Zagorje és a beszercei ispánság várai voltak összekapcsolva. Ez azonban még nem dönti el azt a kérdést, kit kell igazi várnagynak tekintenünk. Kiindulópontunk nem lehet más, mint a fennmaradt két várnagyi kinevezés: 1352-ben Himfi Benedeket Somló, 1381-ben Cudar Györgyöt Szokolya várnagyává nevezte ki I. Lajos. A kinevezés legfontosabb részének fogalmazása nagyjából azonos.²¹

1352

1381

quod dictum castrum Somlo vocatum et in comitatu Vesprimiensi situm . . . fideli nostro militi, magis. o Benedicto filio Heym . . . contulimus pro honore possidendum, mandantes . . . quatenus dictum Benedictum . . . vel homines suos pro ipso . . . honorifice suscipiatis . . .

quod nos ipsum castrum Zokolya vocatum . . . magistro Georgio Zudar magistri curie nostre et comiti Scepsiensis commisimus ad occupandum pro honore damus in mandatis, quatenus . . . eidem . . . vel homini suo, harum latori . . . castellano nostro obedire . . . debeatis

Az uralkodó Himfit, illetve Cudart nevezte ki, az utóbbi esetben egészen világosan kimondja, hogy ő vagy helyettese a várnagy. Azzal is számol, hogy a kinevezett személy helyett állít, meg sem jelenik személyesen beiktatásán, hanem a várnagyi posztot „embere” foglalja el helyette. Az 1381-i parancs ezen a ponton már nem is egészen világos, mert a *castellano nostro* egyformán vonatkozhat Cudar Györgyre és „emberére”. A két kinevezés nem sokat segít, mert belőlük csak az olvasható ki,

¹⁹ Fügedi, 78.

²⁰ Az erdélyi vajda rendelkezett: Almás, Bálványos, Csicsó, Görgény, Hacak, Kecskés, Kőhalom, Latorvár, Sebesvár és esetleg Kővár felett, a szlavón bán Belec, Császárvár, Kosztel, Krapina, Lepoglava, Lobor, Oszterc, Trakostyán és Vinica zagorjei, továbbá a körös megyei Garity és Nagykemlék, továbbá 1363 előtt Berzsánóc, 1359 előtt Szaplonca, 1358 előtt Dobrakutya várakkal. Nem vettem fel az utóbbiak sorába az 1332–1357 között királyi tulajdonban lévő Raholcát. Az adatokra von. I. Engel, adattár passim.

²¹ 1352: AO V. 642, 1381: CD IX/5. 486.

hogy az uralkodó tudomásul veszi a helyettesítést, ezt az egész középkorban általános európai vonást, amely mindig és mindenütt megtalálható, ennél fontosabb kérdésekben is.

Ha a kinevezések nem adnak megbízható választ, meg kell próbálni más eseteket segítségül hívni.

1347: *magistro Conya comiti Scepsyensi, de Sarus et Neugradiensi et vicecastellano suo de castro Sarus nunc constituto vel constituendo*^{2,2}

1352: *magistro Nicolao filio Nicolai de Peren, aule nostre militi castellano de Hurusuo et Michaeli vicecastellano eiusdem.* (Már itt meg kell jegyezni, hogy a király ebben az esetben Mihály alvárnagyot tartotta bűnösnek a garamszentbenedeki apát birtokain elkövetett hatalmaskodás miatt, őt is rendelte bírói (?) széke elé).^{2,3}

1362: *fideli suo magistro Andree filio Dionisii, castellano de Wilaguswar-t* a király hadbavonulásra szólítja fel.^{2,4}

1364: *fideli suo dilecto viro, magnifico Nicolao Kont regni sui palatino ac inter ceteros honores comitatum de Saros tenenti vel magistro Michaeli filio Frank vices eiusdem gerenti in comitatu eodem.*^{2,5}

1377: *fidelibus suis magistro Frank comiti nostro Supruniensis et Castriferrei comitatum et ipso absente castellano eiusdem in Kapu nunc constituto et aliis castellanis in dicto castro constituendis . . .*^{2,6}

Az idézett parancsokból nem leszünk okosabbak. A legjellemzőbb, hogy az idézett öt esetből csak kettő (1352, 1362) szól a szó szorosabb értelmében vett királyi várnagynak, a többi három mind olyan megyésispánnak, akinek alispánja egyben várnagya is (Sáros és Kapu). A két egyszerű várnagynak szóló parancs közül is csak az 1352-i ad némi felvilágosítást, de ezzel sem megyünk tovább, mint a kinevezésekkel: a király ugyan parancsát az igazi várnagynak, Perényi Miklóshoz intézi, de tisztában van azzal, hogy a vétkes az alvárnagy, parancsát is neki mutatják be, s miután azt nem hajtotta végre, a király az alvárnagyot idéztette maga elé. Ez az eljárás teljesen összhangban áll a kinevezések fogalmazásával, s egyszer érdemes lenne részletesen megvizsgálni a várnagy-alvárnagy viszonyát és a felelősség kérdését.

Határozottabb kép bontakozik ki a magánszemélyek által előadott panaszokból.

1356: a szépei káptalan jelenti az országbírónak, hogy Kont Miklós alispánjai és sárosi várnagyai foglalták el a Tarkóiek birtokának egy részét.^{2,7}

1359: Patak városa szerint *Mathias rufus castellanus magistrorum Nicolai et Pauli filiorum Lacht castellanorum de dicta Pathak* a pataki piacon túllépte hatáskörét.^{2,8}

1363: Zakalar-i Micsk szerint *magister Ladislaus filiüs Zubunya comes de Keve et Gregorio ac Mychaele (!) vicecastellanis eiusdem de Ilyed* elfoglalták birtokainak egy részét.^{2,9}

1364: Drugeth János panasza szerint *Iohannes filiüs Petri vicecastellanus magistrorum Nicolai et Pauli filiorum Lachk de Therebes* egy jobbágyától szekerét elvette.^{3,0}

1367: Bar-i Balázsné azt panaszolta, hogy *Matheus rufus vicecastellanus magistri Nicolai filii Lachk de Patakauar* jószágát elhajtotta.^{3,1}

Ez az újabb öt adat azt bizonyítja, hogy a panaszosok tudták, ki a felelős a várért, de azt is, ki vétett, s ez minden esetben az alvárnagy. Ráadásul mind az öt esetben olyan várról van szó, amely önműködően az ispáni tisztséggel járt együtt.^{3,2}

^{2,2} Iványi B.: Eperjes sz. kir. város levéltára. Szeged, 1931. 35. sz.

^{2,3} AO V. 595.

^{2,4} Di. 41 505.

^{2,5} Iványi, 69. sz.

^{2,6} HO I. 272.

^{2,7} Di. 64 677.

^{2,8} AO VII. 645.

^{2,9} Pesty, Krassó III. 56.

^{3,0} Országos Levéltár Diplomatikai fényképgyűjtemény (a továbbiakban: Df.) 219 503.

^{3,1} Df. 219 573

^{3,2} Fügedi, 80.

Összefoglalva az első kérdéssel kapcsolatban mondottakat, a következőket kell állítanom:

(1) a királyi várakat általában a királyi várnagyok kormányozták;

(2) nem alakultak ki „tartomány nagyságú” területek még I. Lajos favoritja, Kont Miklós kezén sem.

(3) a több várat tartó nagyurak alá általában azért tartozott több vár, mert több megye ispánságát viselték.

(4) nem bizonyítható, hogy az ispáni tisztséggel a megye valamennyi királyi vára az ispán mint várnagy hatásköre alá került.

(5) a megyéispánság címén tartott várak esetében a felelősséget elvileg az ispán, gyakorlatilag helyettese, az alvárnagy viselte, a többi vár esetében is valószínűleg ez volt a helyzet.

*

2. „Azt a módot . . . ahogyan a tisztségviselő a rábízott javakat kezén tartotta, legszívesebben a *possidere*, azaz „birtokolni igével fejezi ki”, s a kortársak a *honor* „viselőit tekintették a jószág igazí urának, sőt ő maga is így értelmezte helyzetét”.³³ A Zsigmond-korból nincs adat arra, hogy a váruralalom jövedelméből a kincstár kapott volna valamit, „inkább az a benyomásunk, hogy minden ilyen jövedelmet a honor természetes tartozékának fogtak fel, és így azt illette meg, aki a honor-birtokot megkapta tisztül”.³⁴ A bizonyítékok itt egyrészt egy vámmal és egy birtokkal kapcsolatos intézkedés, Szécsényi Tamásnak mint trencsényi ispánnak az illavaiak terheit pauszban megállapító oklevele, másrészt a soltészlevelek, tehát a telepítés, amit a honor birtokosa jövedelmének növelése érdekében engedélyezett. A honor így aztán jelentős jövedelmi forrás, és itt ismét példa következik (amire már most szeretném felhívni a figyelmet) az Alsólendvai Bándiak szlavón bánságuk idején 2000 forintot gyűjtöttek össze.

Ezzel a 2. kérdéssel a premisszák le is zárulnak.

Ad 2. Azt hiszem a honor jogi és a belőle Engel szerint következő gazdasági kérdéseket két részre kell bontani, külön kell vizsgálni a birtoklást és külön a gazdasági kérdést.

Legalkalmasabb kiindulópontnak a *possidere* ige használata látszik. Ezt az ígét a királyi és más kancelláriák bőven használták, ennek ellenére a várakkal kapcsolatban a kiadott anyagban viszonylag kevésszer fordul elő.

1341: *Almas et Gemelchenus unacum villis, locis molendinorum et quibuslibet aliis utilitatibus nomine terre ad Volko pertinentis, quam ipse (homo vester) tempore sui castellanatus et Chemburg successor suus possedisset.*³⁵

1350: *sub metis et terminis, quibus per nos ac comites Soprunienses seu castellanos dicti castri nomine honoris nostri regii hactenus possessa extitit et . . . ta.*³⁶

1352: *castrum . . . magistro Benedicto filio Heym . . . contulimus pro honore possidendum.*³⁷

1388: *signanter autem castellanis castri Aranyas qui ante tempore eorundem Draag et Balk . . . castrum Aranyas sub honoris titulo successive pluribus annis tenuerunt, habuerunt et possiderunt.*³⁸

A felhozott négy adattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a második oklevél éppen a kritikus helyen olvashatatlan a *possidere*-n kívül még egy ige volt a szövegben, valószínűleg a *detinere* vagy csak a *tenere* megfelelő alakja. Az utolsó adat már túllépi a magam szabta 1382-es határt, de miután a Drágfiak ősei Aranyos várát 1383-ban kapták adományba³⁹ az előttük egymás után több éven át működő várnagyok mindenképpen 1382 előtt viselték ezt a tisztséget.

A felhozott esetekben a *possidere* sohasem áll egymagában, hanem mindig kiegészítővel (*nomine honoris, pro honore, sub honoris titulo, nomine terre ad Volko pertinentis*), nyilvánvalóan azt kívánták vele kifejezni, hogy a kérdéses ingatlant királyi tisztség címén bírták. Úgy hiszem, a *nomine*

³³ Engel, i. m.

³⁴ Uo.

³⁵ AO IV. 143.

³⁶ Sopron vármegye története. Oklevéltár (Szerk. Nagy I.) Sopron, 1889. I. 213.

³⁷ AO V. 632.

³⁸ Documenta historiam Valchorum in Hungaria illustrantia. (Ed. A. Fekete Nagy et L. Makkai) Budapestini 1941 (a továbbiakban Doc. Val.) 337.

³⁹ Fügedi, 100.

vagy *titulo* kifejezés ellentétben áll a *iure hereditario, iure perpetuo* kifejezésekkel, amivel a nemesi birtok jogcímét jelezték, mintha tehát a honor nem lenne egyenrangú a nemesi birtok tulajdonával.

Nem hallgathatom el – és Engel sem teszi –, hogy az adatok másik részében nem található meg a *possidere* ige.

1347: *magister Albertus prenominatam possessionem non ut suum proprium, sed sub nomine honoris nostri regii conservare dinoscitur . . .*⁴⁰

1358: *in regias manus devolutam fuisse et demum per regales castellanos de Thamasy habitum extitit et conservatum . . .*⁴¹

1364: *sub . . . limitibus metis et terminis . . . quibus ipsum castrum per nos hactenus habitum extitit et conservatum.*⁴²

1381: *castrum . . . magistro Georgio Zudar . . . commisimus ad occupandum pro honore.*⁴³

Két esetben különösen feltűnő a *conservare* használata, sértetlenül megőriz' értelemben. Cudar György a királytól utasítást (*commissio*) kapott arra, hogy királyi tisztség címén foglalja el Szokolya várát és uradalmát. Egyik esetben sincs szó birtoklásról, a szó, 'tulajdon' értelmében, hanem csak megőrzéséről. I. Lajos kancelláriája ugyanezt úgy fejezte ki, hogy Csenik fia János „kezén” volt Somlyó vára. (*a manibus Johannes filii Chenek auferentes*).⁴⁴ 1323-ban I. Károly Desnica megyét *tamquam honorem nostrum regium usque ad nostrum beneplacitum ipsi comiti Friderico . . . duximus conferendum.*⁴⁵ 1328-ban az ungi ispánságot pedig Drugeth Vilmos apjának, Jánosnak adta *comitatum tamquam regium nostrum honorem sibi cum omnibus iuribus suis conferendo.*⁴⁶ Egyik esetben sem találkozunk az adományoknál szokásos kifejezésekkel (*dedimus, donavimus et contulimus iure perpetuo possidendam, tenendam et habendam.*)⁴⁷ A honor tehát nem adomány, nem is annak egyik fajtája, hanem a tisztség. A birtokot az uralkodó adományozza (*dedimus, donavimus et contulimus*), a tisztséget pedig valakire ruházza (*conferimus*).

Ha az adományozási formula egy 1323-i magyarázatából (*totum ius, dominium et proprietatem . . . in ipsum . . . transferentes*⁴⁸) indulok ki, akkor azt kell mondanom, hogy a tisztségviselőnek a tisztséghez tartozó birtok nem volt *proprietas*-a, mert az a királyt illette meg a birtokjoggal (*ius*) együtt, csak a *dominium*-ot gyakorolta a király nevében, amit 1388-ban az uralkodó megbízottai János váradi püspök és Szántai Pető fia János úgy fejeztek ki: *nunquam aliquis castellanus de castro Kwar predicto in eisdem possessionibus . . . aliquam iurisdictionem habuisset.*⁴⁹ A várnagy mint a királyi tisztség viselője nem birtokosa, hanem csupán birlalója a birtoknak mindaddig, amíg a királyi bizalom tart.

Sokra ezzel az aprólékos vizsgálattal sem megyünk, mert Engel is elismeri, hogy a honor nem állandó, még kevésbé öröklődő tulajdont jelent, hanem csak ideiglenes birlalást, azt állítja azonban, hogy a kortársak „a honor viselőjét tekintették a jószág igazi urának, sőt maga is így értelmezte saját helyzetét”,⁵⁰ ezt bizonyítják a soltészlevelek, továbbá egy Krassó megyei birtokkal kapcsolatos adat és az illavaiai járadékainak megállapítása.

A soltészlevelek bizonyosságát, sajnos nem fogadhatom el. Hiányzik közülük Pál országbírónak 1324-ben kiadott oklevele, amely Roszinát *ad honorem regni seu augmentum ututilitatemque provincie annuente domino rege nostro* adja ki telepítésre.⁵¹ Roszina a sztreccényi várhoz tartozott⁵²,

⁴⁰ Pesty, Krassó III. 23.

⁴¹ A Héderváry-család oklevéltára (Közli Radvánszky A. és Závodszy L.) Budapest, 1922. I. 50.

⁴² Dl. 5343.

⁴³ CD. IX/5. 486.

⁴⁴ AO V. 632.

⁴⁵ CD VIII/2. 467.

⁴⁶ Dl. 31 214.

⁴⁷ Pl. Zichy I. 218, Sopron (mint 36. j.) I. 92.

⁴⁸ CD VIII/2. 397.

⁴⁹ Doc. Val. 337.

⁵⁰ Engel, i. h. 8.

⁵¹ Wenzel G.: Stibor vajda (Ért. a törttud. köréből IV/2.) Budapest, 1874. 162.

⁵² Fekete Nagy A.: Trencsén megye (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korából IV.) Budapest, 1941. 180.

tehát azoknak a váraknak egyikéhez, amelyek az országbírói intézménnyel jártak együtt.⁵³ Engel idézi ugyan Sándor országbírónak 1325-i soltészlevelét, de nem említi, hogy az országbíró *ex precepto regio velimus plantationem . . . statuere* szavakkal indokolja meg eljárását.⁵⁴ 1351-ben Szécsényi Tamás ugyancsak országbíróként adott ki telepítő-levelét, s ebben arra hivatkozott, hogy kötelessége az uradalom fejlesztése.⁵⁵ 1354-ben Drugeth Miklós országbíró ugyancsak a Trencsén északi részén fekvő várak várnagyaként adta ki Krasznán soltészlevelét *volentes tenutas regias sub nostro nunc honore existentes . . . populosas efficere*.⁵⁶ Szinte szóról szóra ismétli ezt meg Bebek István országbíró.⁵⁷ Ennek az oklevélnek nem ez az egyetlen változata. Bebek vagy még egyszer kiadta ugyanabban az évben, vagy a 17. századi másoló változtatott a szövegen.⁵⁸ Sietek hozzátenni, hogy ezt az oklevelet a király egy évvel később megerősítette.⁵⁹

A felhozott öt oklevélből nem az derül ki, hogy az országbírók magukat a vár birtkosának tekintették, hanem annak ellenkezője. Nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a várak és tartozékaik a király tulajdona, amely csak átmenetileg (feltűnő a *nunc* ismétlése) vannak kezükön, a telepítéshez ezért egy alkalommal a király hozzájárulását kérték ki, máskor meg arra hivatkoztak, hogy parancsot kaptak rá, illetve, hogy hivatali kötelességüknek tettek eleget. Összhangban áll ezzel, hogy I. Lajos a várnagy feje felett átnyúlva adta ki a későbbi Handlova soltészlevelét,⁶⁰ holott ebben az oklevélben is a várnagyot tekintette megbízottjának, amikor azt íratta, hogy a járadékot *nobis vel castellano nostro* kell beszolgáltatni.

Nem tartom érvnek sem Albert királynéi notarius elleni támadást, sem Gönyüi János intézkedését. Az első esetben⁶¹ a király közbelépése egyszerű adminisztratív intézkedés. Ha Albert nem tulajdonosa, hanem honor címén egyszerű birlalója a kérdéses birtoknak, akkor nem perelhető, hanem egyedül a jog szerinti tulajdonos, azaz a király.

Gönyüi János magatartását is másképpen ítélem meg, mint Engel. 1359–73 között ajtonállómester volt és 1373–75 győri, 1373 komáromi ispán is. Talán ez utóbbi tisztséggel járt együtt a tatai uradalom igazgatása, amelyhez a bánhidai vám is tartozott.⁶² A keret, amelyben az Engel által idézett 1375-i intézkedését meg kell ítélnünk, az erdélyi szász városok s ezek között is Nagyszeben kereskedelmének nagyarányú kiterjeszkedése. Nagyszeben már korán megpróbált Béccsel közvetlen kapcsolatba lépni, ami természetesen kihívta a budaiak ellenállását.⁶³ Az 1360-as évek végén értesülünk róla, hogy a nagyszebeniek Bécsen kívül Csehország, Zára és Velence felé is kiépítették kapcsolataikat, vagy legalábbis azokat kiépíteni törekedtek.⁶⁴ 1360-ban a király a szebeniek Zára felé irányuló kereskedelmét mentette fel a vámok alól, kivéve a harmincadot, amelyet Budán kellett leróniuk.⁶⁵ 1372-ben értesülünk róla, hogy a szebeniek Bécsset két úton, Budán vagy Fehérváron át érték el.⁶⁶ Ezt követően adta ki 1373-ban Gönyüi első utasítását universis tributarius et tam in nostris hereditariis, quam in nostris dignitatibus seu honoribus pro tempore nunc constitutis et in futurum constituendis,

⁵³ Uo. 77. vö. Engel, 187–188.

⁵⁴ CD XI. 510 = DI. 2 332.

⁵⁵ Df. 268 740. volumus etiam domus et possessiones sub nostro nunc honore existentes prout de iure tenemur populosas efficere.

⁵⁶ AO VI. 250.

⁵⁷ CD XI. 517. volentes quasdam possessiones dicti domini nostri regis . . . multitudine populorum decorare.

⁵⁸ quod nos rectoratum . . . possessionum dicti domini nostri regis per collationem regiam sub nostro honore existentium. Mindkét oklevél a Pongrácz család bashalmi levéltárában volt.

⁵⁹ CD XI. 518.

⁶⁰ Szerémy-Ernyey J.: A Majthényiak és a Felvidék. Budapest, 1912. 673.

⁶¹ Pesty, Krassó III. 23.

⁶² Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890–1913. III. 494.

⁶³ 1365: Zimmermann, F.–Werner, C.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Hermannstadt, 223.

⁶⁴ Uo. 297. 337.

⁶⁵ Uo. 361.

⁶⁶ Uo. II. 393. ad Vyennam per civitatem Albensem vel per alias vias per quas maluerint . . .

s ebben megjelöli a budai és fehérvári utat.⁶⁷ A budai út kétségtelenül áthaladt Bánhidán is, Kócson is, a fehérvári azonban egyiket sem érintette, mert az Kisbéren át vezetett Győr felé. A két évvel későbbi, Engel által használt újabb utasításból úgy látszik, hogy azt szabályos kereskedelmi tárgyalás előzte meg, mert Gönyüi szerint a szebeniek megígérték, hogy a budai utat használják.⁶⁸ Engelnek azzal a megítélésével, hogy sajátjaként rendelkezett a bánhidai vámmal, és kiváltságot biztosított az erdélyi kereskedőknek, a bemutatott források alapján nem tudok egyetérteni. Egyrészt maga Gönyüi hangsúlyozta, hogy a bánhidai vámot honor címén tartja kezén, másrészt – akármilyen fellengzősen fogalmazott is írnoka – pontosan követte a király kereskedelempolitikáját. Eközben természetesen nem feledkezett meg saját érdekéről sem, szabályos üzletet kötött az erdélyi kereskedőkkel.

Az illavaiai szolgáltatásának, járadékának egy összegben történő megállapításához sajnos nem tudok hozzászólni, de ezek után már talán nem is olyan lényeges. Megítélni az intézkedést csak úgy lehetne, ha ismernénk az illavaiai korábbi szolgáltatásait és a szolgáltató-egységek (telkek) számát. Ezek hiányában az intézkedésről érdemben semmit sem mondhatunk.

A soltészlevelek és más intézkedések – a megítélhetetlen illavaiai esetet kivéve – véleményem szerint egybehangzóan bizonyítják, hogy 1. a honor viselői pontosan tisztaban voltak azzal, hogy királyi tulajdont igazgatnak; 2. hogy azzal nem bánhatnak úgy, mint sajátjukkal. A fontosabb döntéseket a király kifejezett engedélyével, parancsára hozták, vagy mert azt a honorból folyó kötelességüknek tartották. Gönyüi esete arra mutat, hogy önállóan is intézkedhettek, ha intézkedésük a királyi politikával összhangban állt.

Egy 1367-i oklevél igen élesen mutat rá arra, mennyire nem mertek a várnagyok, sőt azok a várnagyok sem, akik több vár felett rendelkeztek, véglegesnek tekinthető intézkedést hozni. Cudar Péter pohárnokmester, borsodi és újvári várnagy egy szentpéteri lakos házáat mentesítette az alól, hogy börtönnek szolgáljon. Az oklevél azzal az ígérettel végződik, hogy *officiolatu nostro vel vices sui gerenti nunc et per nos pro tempore constituto premissa observare*. Ezt az oklevelet Cudar diósgyőri várnagyként állította ki, s mikor Erzsébet királyné 1370-ben Cudar intézkedését jóváhagyta, a diósgyőri várnagyokat és helyetteseiket utasította annak megtartására.⁶⁹

Ezek után már kisebb súlya van a legfontosabb gazdasági kérdésnek, hogy a honor-birtok jövedelme kit illetett? A kérdés rendkívül nehéz. A budai tárnokházban őrzött kincstári levéltárt a török elvitte, semmiféle olyan kimutatással nem rendelkezünk, amelyből kétséget kizáróan megállapítható lenne, kit illetett a várak és uradalmak jövedelme. A legkorábbi, királyi megyerendszerről tudjuk, hogy a megyék jövedelmének egyharmadát az ispán kapta.⁷⁰ Azt azonban már nem tudjuk, hogyan alakult a megyésispán jövedelme a 13. század után, amikor egyrészt a királyi megye nemesivé alakult át, másrészt a királyi birtokok nagy részét eladományozták. Valamilyen jövedelmének ezután is kellett lennie, néhány esetben tudjuk, hogy bizonyos bevételi források (pl. a pozsonyi halászok adója) még a 15. században is a megyésispánt illették.⁷¹ Ez a fejlődés önmagában valószínűtlenné teszi, hogy a tisztség viselője a tisztséghez tartozó birtok teljes jövedelmét megkapja, a kérdést én ezért inkább úgy vetném fel: mekkora, milyen részt kapott a honor birtokosa a jövedelemből. Ezen a ponton kell felhívnom a figyelmet az ugocsai falvak kiváltságolására (1355), amelyben ez olvasható: *pro collecta autem annuali de integra curia unum fertonem . . . nobis dare et persolvere, pro numere . . . unum cubulum cervisie, duas tortas, unum pullum comiti vel castellano, akones autem in avena et tritico castro nostro Nyalab . . . prout ab antiquo fuerit consuetum* adják.⁷² A három falu a nyalábi várhoz tartozott, a földesúri járadék világosan oszlik meg a tulajdonos (= a király), a honor viselője (= az ugocsai ispán mint nyalábi várnagy) és a vár között. A király kapja az egyetlen készpénzben lerótt részét a járadéknak, az itt collectá-nak nevezett censust, a természetbeniek egy része a honor

⁶⁷ Uo. II. 401. in eundo supra Vienam . . . sive per viam Budensem vel per Albam regalem

⁶⁸ Uo. II. 438. ad telonia nostra et regalia apud nos habita versus Budam in via, que ducit ad possessiones Kwch et Bahhida in eundo et redeundo . . . promittunt transituros.

⁶⁹ Dl. 105. 581.

⁷⁰ *Thallóczy L.*: A Kamara haszna története. Bp., 1879. 11.

⁷¹ *Király J.*: Pozsony város joga. 118–119.

⁷² AO VI. 407.

birtokosáé, másik része a vár fenntartására szolgál, pontosabban annak készletét növeli. Nyilvánvaló további jövedelmet jelentett a várnagy számára a bírságokból származó bevétel.

Nem hinném, hogy ezzel a várnagyi kinevezések ellentétben állnának. Amikor ui. I. Lajos Himfi Benedeket somlyói várnaggyá nevezte ki 1352-ben, meghagyta az uradalom jobbágyainak, hogy a szolgáltatásokat Himfinek vagy emberének adják át.⁷³ Cudar György szokolyai várnagyi kinevezésében azt olvassuk: *respondentes ei de collectis nostris*,⁷⁴ amit úgy is lehet magyarázni, hogy itt is a *collecta* (ami alatt a nyalábi pl. alapján talán itt is *consust* kell érteni) illetve az uralkodót, ezért hangsúlyozta azt az általánosabb *proventus* helyett. Tagadhatatlanul olyan magyarázat is lehetséges, hogy ebben az esetben a *collecta* is a várnagyot illette. Még határozottabb Himfi másik, 1379-i kinevezése, amely szerint a várak, illetve uradalmak népének *universosque proventus nostros regio ex parte vestri provenientes eidem vel vicecastellanis suis administrare studcatis*.⁷⁵ Az adat önmagát értelmezi. A váraknak van királyi és várnagyi jövedelme, az előbbieket most a várnagnak kell átadni, ami még nem jelenti szükségszerűen, hogy azt a várnagy meg is tarthatja.

Egy lépéssel még tovább mehetünk. Két adat határozottan ellentmond annak a felfogásnak, hogy az uradalom jövedelme teljes egészében a várnagyot illette volna. Az első 1335-ből való.⁷⁶ Az oklevélben I. Károly elmondja, hogy a Nyitra megyei Berencs és Ujvár várát Cseh Istvántól, Csák Máté unokaöccsétől igen rossz állapotban szerezte vissza, s ezért Menul fia Péternek négy megye (*provincia*) adóját utalványozta a két vár rendbehozatalára, Péter azonban az összegyűjtött pénzzel megszökött. A másik eset a síroki váré. 1372-ben I. Lajos Domoszló Gergely fiának, Miklós mester hevesi ispánnak és síroki várnagnak megígérte, hogy ő és utódai addig maradhatnak Sírok birtokában, amíg a király ki nem fizeti azt a 2000 forintot, amelyet a vár helyreállítására kölcsönvett Miklós mestertől.⁷⁷

Tulajdonképpen mindkét esetben ugyanarról az eseményről van szó: a várak helyreállításra szorultak, az uralkodó (aki a vár tulajdonosa) a helyreállításra külön összeget utalt ki, az első esetben a megyei adók utalványozásával, a másodikban kölcsön felvételével. Ennél több információt egyik oklevélből sem lehet kipréselni, de azt hiszem, kockázat vállalása nélkül fűzhető hozzájuk következtetés. Ha a várnagy – mint ahogyan Engel felteszi – az uradalom teljes jövedelmét élvezi, és a kincstár abból egy vasat sem lát, akkor milyen alapon vállalhatja a király a – mai szóval élve – felújítás költségeit? Ilyen eljárás teljesen logikátlan lett volna abban az esetben, ha szőröstül-bőröstül adja át a várat és uradalmát a honor birtokosának.

Összefoglalva: a nagyon gyér adatokból az derül ki, hogy a várnagyok nem tekintették a rájuk bízott uradalmakat a sajátjuknak, kortársaik sem hitték ezt, és minden jel szerint nem voltak az uradalom teljes jövedelmének birtokában, abból csak bizonyos részt kaptak. A magánvárnagyok jövedelméről fennmaradt adatok ezzel teljes összhangban állnak. Ezen a tényen az sem változtat, hogy az Alsólendvai Bánfiak négy évi szlavón bánóságuk idején 2000 forintot gyűjtöttek össze.⁷⁸ A bán és egy megyéspápa még inkább a bán és egy egyszerű királyi várnagy között igen nagy volt a különbség. A bán kormányzása alatt álló országrészben a király helyettese, mint ilyen bíró is volt. Akár a királyi jövedelmek egy részéből (mert az adó egy 15. századi adat szerint itt sem illette meg őket teljes egészében),⁷⁹ akár a bírságokból és bíróságokból és bíróságokból négy év alatt ezt a jövedelmet könnyen összegyűjthette. A várnagyok jövedelmének megítélése szempontjából ez az adat nem lehet perdöntő.

3. Középkori birtokjogunkat a középkori nemesi felfogás hűségese folytatóiként a nemesi birtok szempontjából ítéljük meg, holott létezett egy külön királyi felfogás is, ennek egyik megnyilvánulása a honor, mint a nemesitől eltérő birtokforma. A honor olyan adománynak minősül, amelynek tartama meghatározatlan, ezért nem állítottak ki róla adománylevelet, csupán a fentebb ismertetett mandá-

⁷³ AO V. 632. *sibi de singulis iuribus et proventibus vel hominibus suis pro ipso fideliter providendo.*

⁷⁴ CD IX/5. 486.

⁷⁵ Dl. 101 919.

⁷⁶ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (Ed. Dedek-Crescens) III. Strigonii 1923. 260–261.

⁷⁷ Dl. 6 626.

⁷⁸ Engel, 10.

⁷⁹ I diari di Cicco Simonetta

tumot, amit az érdekeltek nem tartottak meg, ezért nem is juthattak ránk. A 14. században a királyi birtok nagy kiterjedésű birtoktestekre, honorokra oszlott, ezeket a bárók és néhány más kiválasztott tartotta kezén „jövendükkkel együtt”.⁸⁰ A honor hűbéri forma, ezt bizonyítja a Sermones dominicales glosszában a feudum szó magyarázataként feltűnő „becsű”. S miután a honor, vagy legalábbis egy a nemesitől eltérő birtokforma korai forrásainkban is előfordul, valószínű, hogy a hűbériségnek ez a formája nálunk is ismert és gyakorolt volt.

Ad 3. Azt hiszem, jól ítélem meg, ha azt állítom, hogy Engel gondolatmenete két premisszára épült fel: 1. a tartomány nagyságú igazgatási egységek kialakulására; 2. a várak, illetve hozzájuk tartozó uradalmak és jövendelmek teljes átadására tisztségviselőknek. A fenti két pontban ezt a két premisszát vettem vizsgálat alá, és sajnos azt kell megállapítanom, hogy egyiket sem sikerült bizonyítani, ezért úgy hiszem, eleve merészség volt ezen az alapon további, igen messzemenő következtetéseket levonni a középkori magyar birtokrendszeréről.

A középkori Magyarországot a 13. század derekától kezdve a királyi birtokadományok jellemezték olyannyira, hogy régebbi jogtörténeti irodalmunk „adomány-rendszerről” beszélt. Wenzel Gusztáv szerint „teljes kifejlődését az adomány-rendszer az Anjou királyok uralkodása alatt nyerte, amint az adományok addig szokásos módjában kettős változás történt”, egyrészt megszűnt a nemzetségi birtok, s a nemes király engedélye nélkül nem ruházhatta át örökségét fiain kívül bárkire, másrészt kialakult a Szent Korona-tan, a *ius regium* átalakult *iurisdictio Sacrae Coronae*-vá.⁸¹ Ha ma már nem is valljuk ezt a nézetet, kétségtelen, hogy a birtokmegosztásban a nemesség (ezúttal egyszerre gondolva arisztokráciára és köznemességre) egyre nagyobb tért nyert. A térnyerés hosszú fejlődési folyamat volt, az utolsó Árpádok után az Anjouk alatt erősen csökkent az adományozás üteme és terjedelme, hogy aztán Zsigmond ismét felgyorsítsa, majd Mátyás befejezze. Ezt a folyamatot hosszú távon éppen Engel mutatta be meggyőzően.⁸² Annyiban mégis igazat kell adni Wenzelnek, hogy a 14. században a nemzetségi birtoklás 13. századi formája megszűnt, de a kialakuló egységes nemesi birtokjog terén „nem fejlődött ki az ingatlanra vonatkozóan a korlátlan egyéni birtoklás, a római dominium fogalma mint az egyén korlátlan hatalmának jogi lehetősége a dolog felett. A magyar–horvát ingatlan feletti birtokjogot többi európai nemzet jogához hasonlóan egyrészt a család (nemzetség) joga, másrészt az állam korlátozta. A tulajdonos ennek következtében inkább széles joggal bíró haszonélvező, semmint a római jog szerinti tulajdonos. Ez különösen az öröklődő adománybirtokok esetében nyilvánul meg egyrészt a családtagok, másrészt a kincstár jogában” – mondja Karel Kadlec.⁸³

Létezhetett-e emellett a nemesi birtokjog mellett egy másik, római elemeket is tartalmazó hűbéri alapon álló birtokjog? És főleg: lehet-e néhány megfejtetlen kifejezésből ilyen birtokjogot-rendszert rekonstruálni? Azt hiszem, nem, még akkor sem, ha a *nova donatio* és a *ius regium* Anjou-kori használatát nem is tudjuk szabályosan meghatározni. Az *ad nostram collationem pertinet* különböző formáit I. Lajos a szokásos formulával határozza meg: *et quia in huiusmodi donationibus faciendis iuxta approbatam regni nostri consuetudinem ex certa sciencia procedere volumus eo, quod de qualitate et quantitate ipsius possessionis et utrum nostre collationi pertineat nec ne, nobis veritas non constat.*⁸⁴ Az egész eljárás a nemesi birtok kifogástalan, megtámadhatatlan adományozása érdekében áll. Miután az uralkodó nem tudja és nem is tudhatja, hogy mi tartozik pontosan a királyi birtoktesthez, ugyanis nem ismeri a birtok nagyságát és minőségét, a hiteleshelyet küldi ki ezeknek az elengedhetetlen feltételeknek vizsgálatára.

A honor nem tartozhat a tisztázatlan fogalmakhoz, fejlődését jól ismerjük, s megvilágítása érdekében kénytelen vagyok hosszabb kitérőt tenni. Köztudomás szerint az archontológia legfontosabb forrása az ünnepélyes királyi oklevelek záradékában található méltóságsor. Kezdetével behatóbban eddig még nem foglalkoztak, itt most azért térek ki rájuk, mert a honorra vonatkozólag értékes felvilágosítást adhatnak.

Az oklevélben rögzített rendelkezés tanúinak felsorolása már a 12. században szokásos volt, Imre és II. András korában korjelző méltóság-felsorolásokkal is találkozunk, a kezdetet mégsem ezek

⁸⁰ Engel 12.

⁸¹ Wenzel G.: A magyar magánjog rendszere. Pest, 1872. 2. I. 321.

⁸² Engel P.: A magyar világi nagybirtok megosztása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 4/1968. 337–358., 5/1971. 291–314.

⁸³ K. Kadlec: Werbőczyovo Tripartitum. Praha, 1902, 125.

⁸⁴ HO II. 130–131.

az oklevelek jelzik, részben mert IV. Béla uralma alatt – valószínűleg Smaragd prépost alkancellár hivatalbalépésekor⁸⁵ – ez a szokás megszűnt, részben azért nem, mert akkoriban csak a prelátusok felsorolása vált rendszeressé, a világiaké azonban teljesen rendszertelen, akár a szereplő személyeket, akár azok felsorolásának sorrendjét tekintjük. A hosszabb időre terjedő, rendszeres méltóságsor gyakorlata V. István nevéhez fűződik.

V. István 1270. jún. 13-án kelt oklevelével a szlavóniai Kemlék várát eladományozta, s a dátum után felsorolta az ország főpapjait, majd hét világi méltóságviselőjét.⁸⁶ Kereken másfél esztendővel később, egy 1271. szeptember 20-i privilégium nyitja meg a méltóságsorok rendszeres gyakorlatát.⁸⁷ Meglepő módon a felsorolás rendszere 1271. szeptember 20-a után teljesen kiforrott. A következő méltóságokat tartalmazza: nádor, országbíró, tárnokmester, a zalai és nyitrai ispán, néha pedig még a Fehér megyei, pilisi, győri és baranyai ispán is. A felsorolás következetességét az 5. tábla bizonyítja, a sor elején sohasem marad ki egyetlen méltóság sem, csak a Fehér megyei, győri, pilisi és baranyai ispán feltüntetése következetlen. Kisebb következetlenségnek látszik az is, hogy Pál (volt) bán, bácsi ispán egy alkalommal⁸⁸ nem így, hanem szerémi ispánként szerepel, s tudjuk, mindkét ispánságot egyszerre viselte.⁸⁹ Az említett ispánok bevétele a jegyzékbe kronológiailag is igen változó. Egyedül a pilisi ispán szerepel egy rövidebb, egyhónapos időszakon belül, de akkor sem minden privilégiumban. Az esetlegesség, sajnos, minden további következtetést lehetetlenné tesz, sem azt nem állíthatjuk, hogy azokat az ispánok vették be, akik az intézkedésnél jelen voltak, azaz, hogy a kancelláriai gyakorlat a régebbi tanúfelsorolás gondolatát elevenítette fel, de nem lehetünk biztosak az ellenkezőjében sem.

V. István okleveleit áttekintve a legtalányosabbnak az tűnik, hogy az első és második oklevél között olyan hosszú idő telt el. A két időpont között Szentpétery kritikai jegyzéke kereken 180 oklevelet sorolt fel, ezeknek csupán egyikében található méltóságsor, de az is csonka, maga az oklevél pedig gyanús.⁹⁰ A jelek szerint tehát nincs a két első oklevél között olyan belső fejlődés, amely a rendszer kialakulását és alkalmazásának következetességét indokolná. Kézenfekvő lenne a kancellária vezetésében történő változásra gondolni, de ez az érvelés sem helytálló. V. Istvánnak már ifjabb király korában Benedek aradi prépost volt a kancellárja,⁹¹ alkancellárja maradt trónralépte után is. De nem is a királyi kancellária gyakorlatában vagy vezetőjének változásában kell keresnünk az indokot, hanem egy külső eseményben. 1271. július 2-án V. István békét kötött II. Ottokár cseh királlyal, s a békét esküvel erősítette meg. Eskütszéi ősi szokás szerint az „ország bárói” voltak, és a névsor meglepő egyezést mutat a két és fél hónappal később bevezetett méltóságsorral.

1271. évi béke⁹²

nádor
főkamarás
országbíró
szlavón bán
erdélyi vajda
szörényi bán
asztalnokmester
lovázmester
pohárnokmester

–
varasdi ispán
bácsi ispán
zalai ispán
nyitrai ispán
marócsai ispán
remsei ispán
zalai ispán

1271–72 méltóságsorai

nádor
országbíró
tárnokmester
szlavón bán
erdélyi vajda
szörényi bán
asztalnokmester
lovázmester
pohárnokmester
–
bácsi ispán
királynéi tárnokmester
zalai ispán
nyitrai ispán

⁸⁵ IV. Béla uralmának elején az elsőként kiadott 1235-i oklevéltől kezdve (RA 608) találunk – ha nem is rendszeresen – méltóságsorokat. Az utolsó ilyen 1254-ben kelt (RA 1011). Smaragd prépost 1254 végén, esetleg 1255 elején lett alkancellár, vö. *Fejérpataky L.*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885.

⁸⁶ RA 1929.

⁸⁷ RA 2109.

⁸⁸ RA 2207.

⁸⁹ Mindkét ispánságot viselte, RA 2184.

⁹⁰ 181 oklevelet, ebből a hamis és 3 említést levonva pontosan 177 oklevél marad. Az RA 2105 gyanús.

⁹¹ 1259 óta, vö. RA 1757.

⁹² RA 2094.

Dátum	nádor	országbíró	tárnokmester	szlavón bán	vajda	szőrényi bán	asztalmo	asztalnokmester	lovászmester	pohárnokmester	bácsi	királynéi tárnokmester	zalai	Fejér megyei	nyitrai ispán	győri ispán	pilis	RA
1271.09.20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2109
1271.09.24.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2110
1971.09.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2111
1271.12.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2117
1271.?.?.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2119
1271.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2128
1271.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2130
1272.02.01.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2150
1272.02.09.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2152
1272.02.09.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2153
1272.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2158
1272.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•		2159
1272.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•		2160
1272.02.24.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•		2162
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	+	2163
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	+	2164
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	+	2165
1272.02.27./																		
1386/1580	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2166
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2167
1272.03.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2172
1272.03.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	+	2173
1272.03.18.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•		2176
1272.03.19./																		
1272.03.22.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	+	2175
1272.03.22.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	+	2179

pilis

pilis

pilis

pilis

A személyeket tekintve tehát a különbség csak annyi, hogy a békekötésnél négy ispánnal több szerepel. Még egy teljesen egyező vonást kell kiemelni. A békekötésben az eskütársak felsorolása az *ac alii quamplures* szavakkal végződik, a méltóságsor pedig az *et aliis quampluribus comitatus regni tenentibus et honores* formulával. Úgy látszik, hogy a magyar királyok ünnepélyes okleveleinek záradékába a méltóságsor külső indítékra került. Külső hatás dönthetett abban a kérdésben is, hogy kiket soroljanak fel az országos méltóságok közül, ezeknek sorrendje kezdettől fogva következetes, a megyéispánok felsorolásában viszont még némi ingadozás tapasztalható, a változás is ezen a ponton következett be.

A méltóságsor rendszere V. István utolsó okleveleiben megváltozott. Egy 1272. június 17-én kelt oklevélben a névsor váratlanul megnyúlt, s a szokásos méltóságokon kívül a királynéi lovászmestert, a szokásos négy ispánon kívül nem kevesebb mint még kilencet vett fel az oklevél írója.⁹³ V. István utolsó okleveleiben ugyan az ispánok száma csökkent, de a győrit és somogyit itt is megtaláljuk. Két-három oklevél az összes többihez (56) túlságosan kevés ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhatnánk le belőle, de a rendszer változását Kun László okleveleinek vizsgálata mutatja be.

A kancelláriát Benedek prépost vezette továbbra is, bár aradiból előbb budai prépost (1273), majd választott esztergomi érsek lett (1274), s az is maradt 1276 végén bekövetkezett haláláig.⁹⁴ A hanyagabb munka következtében sokszor hagyták ki egyik vagy másik szereplőt, de az nem lehetett véletlen, hogy most már a vasi ispán és soproni is rendszeresen szerepelt, s hogy többször fordultak elő „outsider”-ek, így a tolnai, veszprémi és zólyomi, egyszer pedig a szebeni és a trencsényi ispán. A felsoroltakon kívül is találkozunk más ispánokkal, abban az esetben, amikor valamely országos méltóság egyben egy megye ispánja is volt.⁹⁵

Szentpétery Imre a méltóságsorokkal foglalkozva egyrészt megállapította, hogy a 13. században az már csak „korjelölő eleme az oklevélnek, nem az oklevél keltekor a királyi udvarban jelenlevőket, hanem az akkor hivatalban lévőket tünteti fel”.⁹⁶ Megállapítását a záróformulával (*et aliis quampluribus* . . .), a névsoroknak „olykor hónapokon át változatlanul” történő ismétlésével, a püspöki székek üresedésének feltüntetésével indokolta. Nyitva hagyta azonban azt a kérdést, hogy „a névsorból egyes tisztségeknek időnként való kihagyása és különösen a megyéispánok közül néhánynak felemlítése bír-e vajon különösebb jelentőséggel”. Szentpéteryt álláspontja kialakításában Pauler Gyula egyik megjegyzése befolyásolta. V. István utolsó szlavóniai útjáról írva Pauler a király kíséretét az 1272. június 17-i oklevél méltóságsora alapján rekonstruálta,⁹⁷ jegyzetben pedig azt is megmondta: „tudom ugyan, hogy a püspököknek, zászlósuraknak, kik az oklevélben előfordulnak, már ekkor nem kellett jelen lenni, de egyes ispánok felemlítését csak az indokolja, hogy jelen voltak”.⁹⁸ A világi méltóságsoron belül a „zászlósurak” és megyéispánok szétválasztása tehát Paulertől ered, de sajnos, még így sem fogadható el. Vele vitába szállva elsősorban azt kell hangsúlyoznunk, hogy a Pauler által idézett oklevél az első olyan, amely az 1271 nyarán bevezetett rendszertől eltér. Arra is utaltam, hogy a változást ugyanaz a Benedek prépost hajtotta végre, aki a korábbi rendszert bevezette, és aztán megváltoztatott formában haláláig fenntartotta.⁹⁹ Így tekintve egybe kell vonni V. István utolsó és IV. László 1276 előtt kelt okleveleit, s ezeket együttesen véve szemügyre kell eldönteni azt a kérdést: mi a valószínűsége annak, hogy a megyéispánok közül felsoroltak ténylegesen jelen voltak? Kun László 81 oklevélben az egyes megyék ispánjai a következő gyakorisággal szerepelnek.

⁹³ A keveit, kemlukit, vasit, győrit, szolgálgyőrit, veszprémit, tolnait, baranyait és szatmárit.

⁹⁴ Mon. eccl. Strig. II. 37–39.

⁹⁵ 1274-ben a nádor egyben oklcsi, a tárnokmester egyben pilisi, az asztalnokmester szept. 25-ig szolgálgyőri stb.

⁹⁶ Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) Budapest, 1930. 104.

⁹⁷ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1899. 2. II. 301.

⁹⁸ Uo. 543. 1. 216. jegyz.

⁹⁹ Néhány oklevél még Benedek utóda, Miklós alatt is tartalmaz méltóságsort: RA.

Soproni	73	nyitrai	49	veszprémi	3
vasi	67	Fehér megyei	10	zólyomi	1
zalai	63	tolnai	7	szebeni	1

A felsorolás – és még inkább a gyakoriság – teljesen kiegyensúlyozatlan. A nyolc ispán közül hat dunántúli, és ha eltekintünk az egyszer előforduló szebenitől, mind az ország nyugati feléből való. Hihető-e, hogy a király kíséretében csak a nyugati megyék ispánjai jelentek meg, a keletiek csak nagyon kivételesen? Aligha. Feltehető azonban, hogy a nyugati megyék ispánjaival szemben politikailag súlytalanok voltak, akik ezért nem jöhettek szóba a jegyzék összeállításánál. Három példát hoznék fel az állítás ellekezőjének bizonyítására.

1. Bereg ispánja 1273–74 augusztus Pók nb. Móric fia Miklós pohárnokmester volt, szeptember végén mosoni ispán lett. Beregben utóda valószínűleg Tekus fia István mester, akinek szintén volt udvari tisztsége, ő a király *maior plaustrorum-ja*,¹⁰⁰ egyben pataki ispán is, négy évvel később klucsói bán.

2. Tekus fia István már csak azért sem lehetett súlytalan ember, mert testvére, László ugyanakkor Sáros megye élén állt.¹⁰¹

3. A zempléni és ungi ispánságot is testvérek töltötték be, a Kaplony nemzetség Nagymihályi ágából való Jákó két fia, András ungi, az ifjú Jákó zempléni ispán, majd IV. László pohárnokmestere volt. Jákó fiainak IV. Béla és V. István alatt szerzett érdemeit maga IV. László emlegeti.¹⁰² Mégsem került egyik sem a méltóságsorba. Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy esztendőökön át ne jártak volna a királyi udvarban. Pauler megállapítása ezért tarthatatlan, s a megoldást a számok hozzák. Ha az ispánok emlegetését a relatív gyakoriság szerint ítéljük meg, akkor azt kell mondani, hogy rendszeresen csak az első négy ispán fordul elő a méltóságsorokban, és mind a négy a veszélyeztetett nyugati határszélen működött. Politikai súlyukat az Ottokárral folytatott harc biztosította, az 1271. évi békében nemcsak a király eskütársai voltak, hanem a béke végrehajtói is, a pozsonyi és nyitrai Morvaországgal, a soproni és mosoni Ausztriával, a vasi és zalai Stúriával szemben volt köteles a békét végrehajtani. Első tekintetre feltűnő, hogy a pozsonyi ispán nem szerepel a méltóságsorban, ez azonban csak csalóka látszat. Az 1271. békekötéskor Egyed tárnokmester a pozsonyi ispán, őt nagyon rövid ideig egy László nevű ispán váltja fel (1272 végétől 1273 márciusáig), hogy azután ismét a tárnokmester, most már Joakim vegye át a megyét. Ha azonban – mint László esetében – a pozsonyi ispán nem viselt országos méltóságot, akkor őt is belevették a méltóságsorba. Összefoglalva: a nyugati határszél megyeispánjai szerepeltek rendszeresen, néha másokat is emlegetnek, de az említések száma jelentéktelen, a leggyakoribb sem haladja meg a 12%-ot. A nyugati határszél ispánjainak bevételét a jegyzékbe két tény indokolta, egyrészt az Ottokárral folyó harc, másrészt az a tény, hogy a mintául szolgáló 1271-i békekötésben is őket sorolták fel.

Némi valószínűséggel bír, hogy a ritkán említett ispánok szereplését a király itineráriuma is befolyásolta, a behatón vizsgálta 1274-es évben Kun László május elején Budán volt, innen Zólyom felé vette útját, ahol egész augusztust töltötte (Zólyomban és Zólyomlipcsén), onnan visszatért Buda környékére, október elején már Tétényben volt, december elejére Szalonak vára alá ért.¹⁰³ Az útvonal magyarázatot adhat a zólyomi, veszprémi és Fehér megyei ispán említésére, s ebben az esetben valóban a jelenlét dönthetett a felvétel kérdésében. A törvényszerű azonban nem ez az őt eset, hanem a többi 77.

Kun László kancelláriájának vezetését 1277 elején Demeter fehérvári prépost vette át. működése alatt megszűnt a méltóságsorok gyakorlata, nem is tért vissza, csak kereken fél századdal később, I. Károly uralmának megszilárdulása után. Első méltóságsoros oklevele 1322. február 26-án kelt,¹⁰⁴ rendszeressé azonban a gyakorlat csak 1323 elején vált, ezért ezt az évet dolgoztuk fel (7.

¹⁰⁰ RA 2676, HO VIII. 175.

¹⁰¹ RA 2415. 2676.

¹⁰² RA 2356, A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára (Szerk. Nagy Gy.) Budapest, 1887. I.

¹⁰³ Budán RA 2496–2498. Esztergom RA 2513, 2516, Zólyomban és Zólyomlipcsén RA 2520, 2523–2544, Tétényben RA 2561, Szalonak alatt RA 2563.

¹⁰⁴ Zichy O. I. 222.

tábla). Az első feltűnő változás, hogy a sor világi részét a *magnificis viris* (később néha *magnificis baronibus*) vezeti be, és a következő tisztségeket tartalmazza:

nádor	királynéi tárnokmester
tárnokmester	királynéi udvarbíró
országbíró	asztalnokmester
vajda	lovászmester
szlavón bán	pozsonyi ispán
macsói bán	somogyi ispán

A névsor önmagában bizonyítja, hogy I. Károly kancelláriája nem a IV. László korában szokásos méltóságsor szolgálai utánzására törekedett, hanem az a politikai megfontolás vezette, hogy Csák Máté halála után a király megerősödött hatalmát hangsúlyozza, ezt a célt szolgálta a *magnificus* cím használata is.

Az 1323-ból származó 35 oklevél számsora (8. tábla) ezúttal is fontos felvilágosítással szolgál. Elsősorban azzal, hogy a névsor első szereplőjét sohasem hagyták ki, kevés oklevélben feledkeztek meg a szlavón bánról és az erdélyi vajdáról meg a két királynéi tisztségviselőről, viszont többször maradt ki az asztalnokmester és a pozsonyi ispán, még gyakrabban a somogyi. Az előfordulás gyakorisága nyilván itt is a fontosságnak felel meg, ezt a következtetést megerősíti az a tény, hogy a nádori méltóság az első, amelynél *vacantia*-t emlegetnek.¹⁰⁵ A többit még minden indoklás nélkül hagyják ki. Még kereken három évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy más méltóságoknál is feltűnjön az üresedés, mint 1356-ban a szlavón bánssággal kapcsolatban.¹⁰⁶ Ekkorra azonban már a rendszer is változáson ment át.

Az I. Károly alatt bevezetett rendszer I. Lajos uralma alatt változatlan maradt 1354. ápr. 29-ig, amikor az utolsó ilyen típusú méltóságsort leírták.¹⁰⁷ Néhány héttel később 1354. május 18-án új névsor tűnik fel, ez is marad érvényben. A most felsorolt méltóságok:

nádor	macsói bán
országbíró	tárnokmester
vajda	lovászmester
szlavón bán	asztalnokmester
szörényi bán	pohárnokmester
	ajtónállómester

Az első időben a sorrend még nem egészen állandó, főképpen a tárnokmester váltogatja a helyét, hol a fentebbi sorrendben, hol a vajda után említik. A régi rend még időnként kísért, 1355-ben még egyszer feltűnik a királynéi tárnokmester.¹⁰⁸ Az új rendszer legfeltűnőbb vonása a királynéi udvarbíró és tárnokmester, valamint a somogyi ispán kihagyása. A királynéi tisztségviselők kimaradása jelenlegi ismereteink szerint nem indokolható, I. Lajos első felesége, Margit 1349-ben halt meg, 1353-ban nősült másodszer, a két időpont között változatlanul szerepelnek királynéi tisztségviselők, nyilván az anyakirályné udvartartása.¹⁰⁹

Megjegyzem, hogy a változás nem köthető új alkancellár tevékenységéhez, mert 1351 végétől 1356 nyaráig ezt a posztot Keszei Miklós zágrábi püspök töltötte be.¹¹⁰

Szándékosan nem folytattam eddig Szentpéterynek azt a gondolatmenetét, hogy a méltóságsor korjelölő eleme az oklevélnek, amint azt a névsort lezáró *et aliis quampluribus comitatus regni tenentibus et honores* formula bizonyítja. V. István első méltóságsorát ugyanez a formula még *et aliis*

¹⁰⁵ 1327: Sopron vármegye (mint 36. jegyz.) I. 113, AO II. 322.

¹⁰⁶ Sopron város története (Közli Házi J.) I/1. 109. sz. kir.

¹⁰⁷ *Gyárfás* III. 498.

¹⁰⁸ Dl. 67 616.

¹⁰⁹ AO V. 593. Sopron vármegye I. 222, Sztáray O. I. 230, Tkalcic: Mon. civ. Zagr. I. 202, 204.

Bánffy O. I. 181.

¹¹⁰ *Szentpétery*, 104.

7. I. Károly méltóságosvai

Dátum	nádor	tárnokmester	országbíró	vajda	szláv. bán	macsói bán	királynéi tárnokmester	királynéi udvarbíró	asztalnokmester	lovászmester	pozsonyi ispán	somogyi ispán	Forrás
1323.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	+	Sopron vm. I. 94.
1323.02.26.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2.443 = 66.804.
1323.03.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	CD. VIII/2. 407.
1323.03.29.	+	+	+	+	•	+	+	+	•	•	•	•	AO. II. 71.
1323.04.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	HO. I. 120.
1323.04.11.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	Sopron vm. I. 95.
1323.04.26.	+	+	+	+	+	•	+	+	+	+	•	•	CD. VIII/2. 405.
1323.04.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	Zala I. 167.
1323.05.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	HO. I. 122.
1323.05.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	CD. VIII/2. 424.
1323.05.20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	CD. VIII/2. 420.
1323.05.21.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	CD. VIII/2. 428 és 432.
1323.05.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	CD. VIII/2. 445.
1323.05.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	Zichy I. 227.
1323.05.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	DL. 103.942.
1323.06.10.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	CD. VIII/2. 401.
1323.06.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	HO. I. 125.
1323.06.29.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	•	•	CD. VIII/2. 440.
1323.07.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	CD. VIII/2. 455.
1323.07.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	CD. VIII/2. 434.
1323.07.20.	+	+	+	•	+	+	+	+	•	•	•	•	CD. VIII/2. 449.
1323.07.28.	+	+	+	•	+	+	+	+	•	•	•	•	Zichy I. 233.

1323.08.04.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	+	AO. II. 83.
1323.08.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	Héderváry I. 19.
1323.09.24.	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	•	•	CD. VIII/2. 467.
1323.10.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	AO. II. 93.
1323.10.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	HO. I. 131. és 135.
1323.11.22.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	+	AO. II. 96.
1323.11.06.	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	+	•	CD. VIII/2. 403.
1323.11.07.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 415.
1323.11.20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	AO. II. 102. + DI. 71. 978.
1323.11.20.													
1323.11.27.	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	+	•	CD. VIII/2. 463.
1323.11.29.	+	+	+	+	+	•	+	•	•	+	+	•	CD. VIII/1. 107.*
1323.11.29.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	+	AO. II. 104.
1323.12.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	AO. II. 105.
1323.12.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	Zichy I. 247 és CD. VIII/2. 418 és HO. IV. 137.
1323.12.10.	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	+	•	CD. VIII/2. 467.
1323.12.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	CD. VIII/2. 409.

quampluribus magistratus et comitatus tenetibus változattal zárja,¹¹¹ ezután válik általánossá a fentebb idézett *comitatus et honores* kitétel. Ez a változat aztán végig megmarad nemcsak IV. László, hanem az Anjouk alatt, sőt azon is túl, mintegy szokásos lezárása a magyar királyok „protokoll-listájának”. Meg kell hagyni, kényelmes megoldás volt, a véletlenül kifejejtett személyek esetleges felzárását eleve kivédte.

A méltóságsor változásának tendenciáját tekintve szembeszökő, hogy a jegyzék az idők folyamán nem bővül, hanem szűkül. Szűkül a felsorolt személyek számát tekintve. V. István jegyzékei még legtöbbször 16, sőt 18 nevet, IV. Lászlóié legtöbbször ugyancsak 13, de kivételesen már csak 14 nevet, I. Károly oklevelei legtöbbször 11 nevet tartalmaznak. Szűkültek a jegyzékek abban az értelemben is, hogy egyre inkább csak a legfontosabb méltóságoknak jutott hely bennük. V. István és Kun László kiadványaiban még 10 megyéispánt találunk, akik nem viseltek országos méltóságot, I. Károlyéban már csak kettőt, a pozsonyi és somogyit, hogy aztán I. Lajos korára az utóbbi is kiszoruljon. A királynéi tisztségviselőknak sem jutott jobb sors, az első két listán még találkozunk velük, az utolsóban már hiába keressük őket. Hosszú távon mindössze öt méltóság tartotta magát: a nádor, az országbíró, a tárnokmester, a szlavón bán és az erdélyi vajda. Talán őket nevezték gyűjtőnéven *barones seniores*-nek.¹¹² A számokból világos tendencia bontakozik ki, a további vizsgálatoknak kell eldönteniük, hogy mögötte valóban differenciálódás áll-e, s ha igen, milyen mértékű.

Az oklevelek részletes vizsgálata még valamire figyelmeztet. A differenciálódás és az országos méltóságok körének előtérbe jutása ellenére is a magyar királyok a méltóságsorokban az ország kormányzásában résztvevőknek csak egy részét, éspedig kisebb részét sorolták fel. A 14. században a királynéi udvartartás embereinek kihagyása még nem jelentette azt, hogy elveszítették bárói státusukat. Az Árpád-kor *comitatus et honores* formuláját talán úgy kell érteni, hogy a honor birtokosai az országos méltóságok, legalábbis nincs olyan adatunk, amely a megyéispánságot *honor*-nak nevezné. Az Anjou-korból már bővebb adatok állnak rendelkezésünkre. Az Engel által felhozott adatokból világos, hogy honor volt a megyéispáni, sőt a várnagyi tisztség is, de honor a nádori, országbírói és tárnokmesteri is, amint azt azok a bírói oklevelek mutatják, amelyekben tisztségváltásról van szó.¹¹³ Honor tehát a királyi kormányzat minden tisztsége, ezek az Anjou-korban két csoportra oszlottak: 1. országos méltóságok, akiknek jár a *magnificus* cím, és akiket gyűjtőnévvel *barones regni*-nek neveznek; 2. a megyéispánok és várnagyk. A legvilágosabban ez a csoportosítás azokból az ítéletlevelekből derül ki, ahol a bírótársakat felsorolják. Két példát idéznék, a prelátságokat természetesen elhagyva.

A bárókat a két példában a magisterek követték, az utóbbiak várnagyk és megyéispánok, de velük sem zárult le az „előkelőbb” (*potiores, proceres*) nemesek sora. Az azonban kétségtelen, hogy ők vettek részt az ország kormányzásában, ők a honor birtokosai, akik a király nevében járnak el a kisebb-nagyobb területen. Ez az a pont, ahol Engel tanulmánya alapján saját korábbi megállapításaimat korrígnom kell. Korábban az ispánok és várnagyk között élesebb határvonalat tétéleztem fel. Ma azt hiszem, hogy a kétféle tisztség képviselői egy csoportot alkottak, amelyen belül a személyes képesség, az uralkodóhoz fűződő viszony és a szerencse alakított ki valamilyen rangsort. Még egy

¹¹¹ CD VII/2. 12, AUO XII. 694. Megjegyzem, hogy a formula használatának előzményét II. András okleveleiben találjuk meg. 1217 (RA 332, 333) óta – de nem következetesen – névsorát *et ceteris comitibus comitatus tenetibus*, majd 1224-től kezdve (RA 409, 410) *et aliis quampluribus comitatus et magistratus tenentibus* formulával zárta méltóságsorait. Az Anjou-korban, úgy látszik, a két kifejezést fordított értelemben használták, mert amikor 1354-ben Drugeth Vilmos két oklevélét bemutatták, azokról azt írták, hogy az egyik *tempore sui magistratus* (1327) *et aliam tempore sui palatinatus* (1336) állította ki. (AO VI. 206.) Miután 1327-től szépesi, abaúji és gömöri ispán volt, a magistratus a megyei ispánságára vonatkozik.

¹¹² 1338: AO III. 442.

¹¹³ Kont M. nádor 1356: in examine iudicii viri pridem magnifici Nicolai regni Hungarie palatini et iudicis Cumanorum predecessoris nostri bone memorie dum ipse vivens ipsius palatinatus honore pufugeret (Sopron vármegye I. 231.) Tamás országbíró 1349: ipso domino rege predicto honore curie sue nostram personam sublimante (AO V. 321.) Bebek István országbíró 1360: medio tempore ipso comite Nicolao in banatum regnorum Croatie et Dalmatie translato eodem honore iudicatus curie per regiam sublimitatem nobis collato (CD IX/3. 196.) – Lőrinc vasi ispán 1348: tempore, quo magisteri tavernicatus predicti domini Lodvici regis prefulgebamus honore (App. I. 170.)

másik ponton is korrigálnom kell. A megyésispáni és várnagyi tisztség között az összefüggés, úgy látszik, jóval szorosabb volt, mint ahogyan azt feltételeztem. Akkor azt hittem, hogy csak 15 megyében bizonyítható ez a kapcsolat, ma azt hiszem, hogy több esetben hámozható ki közvetett adatokból. De változatlanul vallo, hogy nem alakultak ki tartomány-nagyságú kormányzati területek, s a birtok a honor viselőjének ellátását szolgálta ugyanúgy, mint az Árpád-korban a megye jövedelmének egyharmada az ispánét. Semmiképpen sem lehet a honorhoz kapcsolódó birtokokra vonatkozó adatokból valamilyen új birtokformát konstruálni.

Az országbíró bírótársai¹⁴

1358		1354	
magnifici	nádor szlavón bán volt vajda tárnokmester királynéi tárnokmester volt szlavón bán	magnifici	nádor vajda macsói bán ajtónállómester – –
magistri	túróci ispán liptói ispán pozsonyi ispán	magistri	bajmóci várnagy liptói ispán Lackfi Dénes és Miklós besztercei várnagy nádori protonotárius al nádor
et aliis quampluribus potioribus regni nobilibus			

4. Befejezésül még egy megállapítást kell tennem, amire közvetve Engel tanulmánya készített. Az általa és most itt általam felsorolt adatokból egyértelműen megállapítható, hogy a tisztségviselők maguk sem sorolták fel minden címüket. Nádor korában Kont Miklós nem tüntette fel okleveleinek intulációjában azt, hogy milyen megyék ispáni tisztét viselte. Szécsényi Tamás ugyan országbírói titulusa mellé rendszerint kitette túróci ispáni címét, de azt már nem, hogy egyben az akkori zsolnai kerület (pontosabban megye) ispánja is. Ezt akkor sem tette, amikor ebben a minőségben adott ki soltészlevelet. Mutatis mutandis ez szinte minden tisztségviselőre áll. Nem tették ki pontos címüket az alvárnagyok sem, ugyanígy nem tartották kötelezőnek annak feltüntetését, hogy kinek a nevében töltik be az alvárnagyi posztot. Ha ezt a tényt más szempontból nézem, akkor azt kell mondanom, hogy a középkori Magyarország igazgatásában, társadalmi szerkezetében bizonyos fejletlenség nyilvánul meg. A honor viselésének tárgyi vonásai nem játszottak nagyobb szerepet. Elég volt az első, a legmagasabb tisztség feltüntetése, a kisebbre akkor sem volt szükség, ha a cselekmény jogi alapját alkották.

A honor rendszerében teljesen hiányzik a hűbériség. Ez a tény annál feltűnőbb, mert az Anjouk a nápolyi királyságban a legszigorúbb hűbéri jog követelményeihez tartották magukat, ez adott alkalmat az „új dinasztia – új arisztokrácia” elvének megvalósítására. Nápolyban ezt a szigorú hűbéri rendszert II. Frigyes császár vezette be, Magyarországon a hűbériség I. Károly trónraléptekor ismeretlen volt, bevezetésére sem történt kísérlet, az Anjouk itt is átvették az Árpádok személyi alapokon álló kormányzási formáját, ennek keretében teremtették meg a maguk új arisztokráciáját.

¹⁴ 1348: AO. 474, 1354: AO VI. 171. – Más esetek: 1339: AO III. 608, 1346: HO I. 191. – A fogott bírakat is így sorolták fel. 1341: Drugeth Vilmos nádor oklevelében: *magnifici* a nádor és a királynéi lovászmester, *magistri* a liptói, pozsonyi, túróci és nyitrai ispán (AO IV. 94.) Az esztergomi káptalan 1336-i oklevelében: *magnifici* a vajda, tárnokmester, királynéi tárnokmester, macsói bán, majd – megkülönböztetés nélkül folytatólagosan – a veszprémi, szatmári ispán, a fejeérői várnagy, Perényi Miklós (cím nélkül) és a semptei várnagy (MES III. 284.)